

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

АКУЛОВ Михайло Іванович

УДК 316.2, 316.47

**КОНЦЕПЦІЯ ЧАСУ В АКТОРНО-МЕРЕЖЕВІЙ ТЕОРІЇ:
ОСОБЛИВОСТІ ПОБУДОВИ ТА КОНЦЕПТУАЛЬНІ
СУПЕРЕЧНОСТІ**

22.00.01 – теорія та історія соціології

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата соціологічних наук

Київ – 2021

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі теорії та історії соціології факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник: доктор соціологічних наук, професор
Злобіна Олена Геннадіївна,
Інститут соціології НАН України,
завідувач відділу соціальної психології.

Офіційні опоненти: доктор соціологічних наук, професор
Кутуєв Павло Володимирович,
Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря
Сікорського», завідувач кафедри соціології;

доктор соціологічних наук, доцент
Мельников Андрій Сергійович,
Національний університет «Одеська
юридична академія»,
професор кафедри соціології

Захист відбудеться 26 квітня 2021 р. о 13:00 год. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.001.30 у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка за адресою: 03680, м. Київ, просп. Академіка Глушкова, 4д, ауд. 504.

З дисертацією можна ознайомитися у науковій бібліотеці імені М. Максимовича Київського національного університету імені Тараса Шевченка за адресою: 01601, м. Київ, вул. Володимирська, 58, зала №12.

Автореферат розіслано «25» березня 2021 р.

Вчений секретар

спеціалізованої вченої ради Д 26.001.30

О. В. Мазурик

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дисертації. Сучасна соціологічна теорія стикається з проблемою пояснення соціального світу, що зазнає сьогодні кардинальні трансформації. Проблема ця може бути зрозуміла як онтологічно, так і епістемологічно. Розвиток засобів комунікацій і виникнення нових соціальних утворень – це важливі онтологічні феномени, які потребують теоретичного осмислення. Епістемологічним наслідком подібних феноменів та їх теоретичної рефлексії стає проблематизація статусу соціології як науки про соціальну реальність, суспільство, що є замкнутим, постійним і обмеженим в просторі макроутворенням. Іншим епістемологічним наслідком є концентрація уваги до повсякденного світу міжіндивідуальних взаємодій і пояснення соціальної реальності як такої, що конструюється в процесі взаємодій окремих індивідуумів. Соціологія повсякденності стає все більш цікавим і перспективним напрямком, особливо з огляду на онтологічні феномени та епістемологічні виклики, які постають перед соціологією. Однак соціологія повсякденності як напрям позбавлена цілісної понятійної та концептуальної системи і розпадається на кілька окремих напрямків: феноменологічні концепції (А. Шюц, П. Бергер, Т. Лукман), етнометодології (Г. Гарфінкель, Х. Сакс), аналіз фреймів (І. Гоффман), когнітивну соціологію (Е. Зерубавель).

На противагу зазначеним вище епістемологічним наслідкам розвивається підхід, що отримав назву акторно-мережевої теорії, який постулює принцип генералізованої симетрії та розглядає взаємовідносини між людьми і неживими матеріальними об'єктами, які об'єднуються в гетерогенні мережі. Характерними особливостями акторно-мережевої теорії (яку також слід розглядати, як конгломерат підходів з різними теоретико-методологічними настановами) є нівеляція Новочасового (як це постулює Бруно Латур в роботі «Нового Часу не було») розрізнення між Природним та Культурним, людським та нелюдським, і побудова свого роду реляційної соціальної онтології, з опорою на досить різноманітний спектр філософських, соціологічних та соціально-антропологічних джерел. Якщо соціологія повсякденності розглядає інтерсуб'єктивні аспекти соціальної взаємодії, то акторно-мережева теорія концентрується на аналізі проблем, пов'язаних з інтероб'єктивністю взаємодії. Постулюючи нівеляцію суб'єктно-об'єктної дихотомії, акторно-мережева теорія наголос робить на множинності просторів, а також множинності часів.

Акторно-мережева теорія (ANT) представляє собою дуже широкий напрям досліджень. Серед ключових та найвідоміших авторів ANT згадуються Б. Латур, М. Калон, а також А. Мол, Е. Пікеринг, М. Акріч, Х. Веран, К. Гетерингтон, Ф. Венденберг, Е. Сайєс та ін. Разом з тим існує і доволі широке коло авторів, що зазвичай не розглядаються як автори напряму, але ці дослідники застосовують та доповнюють ANT, працюючи в рамках власних теоретичних проєктів, як-то Дж. Урі, Д. Гаравей, Г. Харман, В. Бейкер, С. Шейпін, С. Шаффер, Д. Блур, С. Вулгар, А. Блок, Е. Йенсен, Г. Шмітген, А. Міллер та ін. На пострадянських теренах можна відзначити праці А. Кузнецова, І. Напреєнко, М. Руденко, Д. Сівкова, О. Хархордіна, В. Вахштайна, М. Єрофєєвої, Н. Волкової, С.

Соколовського, Є. Бикова. О. Ветушинського, О. Широкова та ін. Серед вітчизняних дослідників варто окремо вирізнити дисертаційні дослідження та статті Я. Кононової, С. Солодька, А. Дейнеки.

Але, незважаючи на великий обсяг досліджень всередині акторно-мережевого напрямку, проблеми концепції часу та зв'язаності часу і простору згадуються дуже рідко. Зокрема, це роботи Б. Латура, Д. Ло. Серед пострадянських науковців можна виділити С. Астахова.

Проблематика часу як важливого виміру соціальних взаємодій активно розвивається в сучасній соціології в межах інтерсуб'єктивного підходу, де крім розвитку класичного феноменологічного напрямку, спрямованого на аналіз співнастроювання часових перспектив (А. Шюц), розвивається напрям, присвячений соціально-темпоральному порядку (Е. Зерубавель) і напрям аналізу соціальної пам'яті (М. Гальбвас).

Водночас в підходах Б. Латура, Д. Ло та інших (що включає в себе постулювання агентностей нелюдських сутностей) темпоральний аспект організації соціальної дії не вивчався систематично: аналізу піддавалися просторові та процесуальні конотати, але не часові аспекти концепції дії в акторно-мережевій теорії. Проблема часового виміру взаємодії актантів ніколи не була центром уваги дослідників напрямку. Проблеми співвідношення просторовості і темпоральності як предметів теоретичної рефлексії майже не входили до поля уваги акторно-мережевої теорії. Декілька робіт Б. Латура залишаються єдиними прикладами подібних спроб. Виникає питання про те, чи існує взагалі перспектива для розробки проблематики часу в межах інтерсуб'єктивного підходу.

Виходячи з того, що просторово-темпоральна організація є атрибутивною властивістю соціальної реальності як такої, ми стикаємося з важливою **науковою проблемою** слабкої проробленості в АНТ проблеми просторово-темпоральної організації зв'язків між локальностями, що обмежує евристичні можливості теорії в дослідженні принципів сполучення різнорідних актантів, акторів, об'єктів. Водночас, сам цей теоретичний напрям дає дослідникові усі необхідні аналітичні інструменти для реалізації просторово-темпорального підходу до аналізу соціальних взаємодій. У зв'язку з цим набуває актуальності виявлення епістемологічних можливостей АНТ щодо темпорального аспекту організації соціальної дії. Проблеми співвідношення різних дуальних опозицій всередині акторно-мережевої теорії (конструктивізму та реалізму, мереж та позамережевого, часу та простору) спричиняють ситуацію, в якій час та простір опиняються всередині конструктивістсько-реалістських суперечностей, оскільки саме вони виступають як умовами, так і наслідками діяльності акторів, що входять та формують мережі. Саме зв'язки різних просторово-темпоральних феноменів утворюють мережі. Опиняючись в центрі будь-якого акторно-мережевого дослідження, час і простір завжди залишаються латентною парою, і рідко самі стають об'єктами концептуалізації. Для здійснення такої концептуалізації потрібно дати відповіді на наступні питання:

- як визначаються просторові, темпоральні та мережеві феномени в різних версіях акторно-мережевої теорії?
- яка роль часу та простору у взаємодії між мережевими та позамережевими феноменами?
- яка роль концепції часу в різних версіях АНТ щодо розвитку ідеї симетрії; що приховано за визначенням часу як результату дій різних акторів?
- чи існують у певних версіях АНТ суперечності між різними способами теоретизування часу і простору та принципами симетрії, і, відповідно, між конструктивістськими та реалістськими настановами?

Без відповідей на ці питання розрізнення простору і часу в межах АНТ саме по собі опиняється в своєрідній «сірій зоні», хоча в тих текстах, де розглядаються проблеми взаємодії акторів та локальностей ці два поняття часто відокремлюються. Разом з тим, з цією понятійною діадою пов'язане те, як вирішується проблема зв'язку між локальностями: як дії в тій чи іншій локальності впливають та залишають відбитки на інших локальностях, - а також питання взаємодій локального та глобального, мережі та того, що може не потрапляти до неї.

Мета і завдання дослідження. Метою дослідження є концептуалізація просторово-темпоральних зв'язків в акторно-мережевій теорії на основі порівняння часово-просторової дихотомії з іншими дихотоміями, визначеними в АНТ, а саме: між соціальним та природним, людським та нелюдським.

Вирішення поставленої мети потребувало реалізації наступних **завдань**:

- здійснити порівняльний аналіз актуалізації принципу симетрії між природою та культурою, людським та нелюдським в акторно-мережевій теорії та інших соціологічних концепціях, проаналізувати особливості використання принципу симетрії всередині підходу;
- здійснити аналіз концепції процесуальності, представленої в АНТ, з'ясувати особливості темпоральної організації взаємодій в контексті оборотності/необоротності часу;
- провести аналіз концептуалізації часу в роботах представників АНТ (Б. Латура, Д. Ло, А. Мол, А. Еньона); здійснити аналіз джерел концепції часу;
- з'ясувати характер зв'язку «простір-час» в акторно-мережевій теорії в аспекті дії актантів;
- визначити характер відношення концепції часу та принципу симетрії, представлений в АНТ.

Об'єктом дослідження є акторно-мережева теорія Б. Латура та (в меншій мірі за релевантністю для дослідження) розробки Д. Ло та А. Мол.

Предметом є особливості концептуалізації часу в акторно-мережевій теорії.

Методи дослідження. Для вирішення наукової проблеми даного дисертаційного дослідження, досягнення його мети та розв'язання поставлених завдань застосовано комплекс загальнонаукових і спеціальних методів пізнання. Зокрема використовувалися конкретно-історичний та порівняльний аналіз (для аналізу інтелектуальних витоків досліджуваного підходу) та методи дедукції та узагальнення (для визначення понятійно-категоріального апарату акторно-

мережевої теорії). Метод компаративного аналізу використовувався для співставлення концепцій Латура, Каллона, Мол та Ло. Концептуалізація проблеми темпорального виміру взаємодії акторів здійснювалась із застосуванням методу теоретичної реконструкції аргументів авторів (Латур, Каллон, Ло, Мол та інші) та аналітичного виокремлення фрагментів концепції часу. Цікавість становили декілька основних ліній: 1 – критичний підхід застосовувався для аналізу концепції мереж та мережевого та її критики, а також відтворення спроб її доповнення та розширення; 2 – метод концептуалізації для дослідження зв'язку між дихотомією часу і простору та проблемами мережевих взаємодій; 3 – метод реконструкції для відтворення фрагментів концепції часу в працях Латура. Метод системного аналізу застосовувався для поєднання зазначених фрагментів реконструкції: перші дві лінії слугували фоном та контекстом для третьої: виокремлені допущення, категорії, поняття підсилювали та надавали сенс аргументам щодо неповноти та фрагментарності концептуалізації часу і простору в акторно-мережевій теорії.

Наукова новизна отриманих результатів. У дисертаційному дослідженні реконструйовано концептуалізацію проблеми темпорального виміру взаємодії акторів в інтероб'єктивному аспекті, а саме:

вперше:

- 1) показано, що принцип симетрії, який тлумачиться в АНТ як опис рівноправних гетерогенних акторів, не реалізується в аналізі мереж на практиці, оскільки завжди неявно припускається нерівність між актантами;
- 2) розкрито суперечливий характер зв'язку «простір-час» в акторно-мережевій теорії в аспекті дії актантів: концепція часу і простору виявляється фрагментарною та непослідовною і, як наслідок, концептуалізація дій акторів, утворення локальних феноменів і порядків є неповною;
- 3) визначено, що альтернативні спроби подолати обмеження в застосуванні принципу симетрії через введення концептів регіону (Ло) та потоку (Мол) відкривають пізнавальні можливості долати асиметрію між акторами в просторі, але не в часі;
- 4) виявлено подвійну концептуалізацію Латуром діади «час-простір»: у версії троп час і простір утворюють єдність, у випадку мереж це - два різні феномени, що порушує концепцію реляційності, згідно з якою і час і простір є похідними від актантних дій;

дістало подальшого розвитку:

- 1) теоретичне уявлення про відношення концепції часу та принципу симетрії; взаємодія акторів в мережах часто призводить до утворення істотних асиметрій, коли одні актори у порівнянні з іншими починають відігравати другорядну роль.

Теоретичне та практичне значення отриманих результатів. Результати даного дослідження висвітлюють сутнісні протиріччя популярної в сучасній соціології акторно-мережевої теорії в аспекті темпорально-просторових обумовленостей і наслідків соціальних дій та обґрунтовують концептуальні можливості розвитку даної теорії. Результати дослідження також можуть бути використані для подальшого розвитку макротеоретичних підходів, узasadнених в цілому на можливостях теоретичного синтезу та які є більш чутливими до темпорально-просторових ефектів та умов соціальних взаємодій. Також отримані результати будуть корисними для удосконалення навчальних дисциплін з соціологічної теорії, соціоструктурного та соціокультурного аналізу, соціології повсякдення в межах університетських навчальних програм з соціології.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійно виконаним науковим дослідженням. Наукові результати і висновки, що містяться в дисертації, отримані автором особисто.

Апробація результатів дисертаційного дослідження відбулась у виступах на фахових наукових конференціях: Міжнародна конференція студентів та молодих науковців «Соціологія та сучасні соціальні трансформації» (м.Київ, 2016); III Конгрес Соціологічної асоціації України «Нові нерівності – нові конфлікти: шляхи подолання» (м.Харків, 2017); XVI Міжнародна наукова конференція студентів, аспірантів, докторантів та молодих вчених «Соціологія у (пост)сучасності» (м.Харків, 2018).

Публікації. Результати дисертаційного дослідження викладено у 8 публікаціях, з яких 6 наукових статей у фахових виданнях, у тому числі 1 – у закордонному виданні та 2 публікації в інших наукових виданнях, які засвідчують апробацію результатів дисертаційного дослідження.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів та загальних висновків, списку використаних джерел (132 найменування) та додатку. Загальний обсяг дисертації становить 155 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У вступній частині роботи розкрита актуальність дослідження, сформульована наукова проблема, вирішенню якої присвячено дисертаційний текст, визначено об'єкт, предмет, мету і завдання дослідження, позначена теоретична рамка та методи, на котрі спирається у своїй роботі автор, виявлено наукову новизну та практичне значення отриманих результатів.

В першому розділі дисертаційної роботи «**Критика бінарних опозицій в АНТ: лакуни та суперечності**» розглядаються способи актуалізації симетрії між людським та нелюдським в акторно-мережевій теорії. Акторно-мережева теорія розглядається, як ресурс уяви і теоретизування про взаємодію людського та позалюдського. Йдеться про поступове зменшення масштабу – від проблеми відношення соціального та природнього, та полеміки з багатошаровими концепціями суспільств, – і до розгляду спроб концептуалізувати зв'язки між

окремими актантами та мережами. Прикладом останньої концептуалізації є соціологічний проект ANT, який є не стільки новим варіантом опозиції «Дюркгейм vs Тард», скільки іншою концепцією плаского світу, з особливим визначенням локальностей. Симетричність у відносинах між актантами визнається одним з головних концептуальних надбань акторно-мережевої теорії.

У підрозділі 1.1. *Принцип узагальненої симетрії: міждискурсивний аналіз* з опорою на тексти авторів всередині наряду, розглядаються теоретичні засади симетризму. Теза про симетрію природного та соціального тут доповнюється іншою – про відсутність шарування суспільства, та автоматичної редукції феноменів до таких, що стосуються певного рівня соціальної організації. Разом з тим, суспільство не позначається в ANT, як сталий та самодостатній феномен.

У підрозділі 1.2. *Акторно-мережева теорія в структурі сучасного соціологічного знання: три стратегії позиціонування* на основі аналізу текстів авторів підходу розглядаються декілька контекстів принципу симетрії в акторно-мережевій теорії: симетрія між природними та культурними феноменами; дихотомія макро- та мікрорівнів пізнання; дуалізм мережевого та позамережевого; реалізм та конструктивізм, суб'єкт-об'єкт. Аналізуються різні стратегії роботи з цими дихотоміями всередині наряду ANT.

В підрозділі 1.3. *Принцип симетрії та проблема актантів: що здійснює дію?* аналізуються передумови розділу між Б. Латуром та Д. Ло і А. Мол. Розглядається семіотична концепція А. Греймаса, що стала одним з джерел концепції актантів всередині підходу, та інтерпретація Б. Латура. В подальшому виникають декілька визначень актора (Латур, а також, Д. Ло та А. Мол, А. Еньон).

В другому розділі «**Акторно-мережева теорія: альтернативні напрями, альтернативні концептуалізації**» розглядаються концепції просторових феноменів в роботах А. Мол та Д. Ло. Ідея полягає в тому, що ці автори намагаються доповнити та розвинути концепцію мереж, пропонуючи нові метафори – потоку, регіону, мультитопологічного простору.

У підрозділі 2.1. *Мультитопологічна модель (Д. Ло та А. Мол)* йде мова про один з способів трансформації звичного для ANT «мережевого» аналізу: мережа доповнюється поняттями регіону та потоку, які доповнюють та перебирають на себе деякі з ролей мереж. Найбільш цікавим є концепт потоку, за допомогою якого схоплюються феномени, що є відносно нестійкі в часі і в просторі, та змінюють свою структуру та особливості в різних контекстах та локальностях (різноманітні хвороби в різних лікарнях різних країн тощо). Концепт регіону охоплює мережеві феномени, які можуть помітно відрізнитися та по-різному функціонувати в залежності від географічного положення. В цих концептах автори намагаються обійти логіку мережі, як ізольованого феномену.

У підрозділі 2.2. *Множинні онтології vs множинні перспективи: проблеми перспективістського погляду* йде мова про відносини концептів множинних тіл та методів-збірок з мережами. Робиться висновок, згідно з яким за допомоги цих альтернативних концептів, автори не лише доповнюють ANT, але й намагаються подолати ізоляціоністську логіку концепції мереж, пропонуючи більш гнучкі описи.

У підрозділі 2.3. *Онтологічна хореографія Х. Томпсон-Кассінс та «соціологія прив'язаності» (А. Еньон, Е. Гомар)* розглядаються інші спроби доповнення та трансформації логік мережевого аналізу. В першій концепції ми маємо справу з тим, як в клініках допоміжних репродуктивних технологій в часі відбувається постійна реконфігурація відносин між пацієнтками та їх ідентичностями, медичними приладами, лікарями. В випадку другої концепції є цікава спроба поглянути на розрізнення акторів та актантів: дія в мережі перестає бути привілеєм якогось одного «актора», і якби «розсіюється» по всій мережі з'єднаних між собою актантів, які постійно модифікують і трансформують її.

Таким чином, порівняно з більш ранніми версіями ANT Латура та Каллона, чий стислий огляд був викладений в попередньому розділі, роль цих дослідників полягає у створенні більш чутливих теоретичних інструментів, які підкреслюють роль спів-контингентного, та плинного в соціальних взаємодіях. Роблячи акцент на теоретизуванні децентрованих, нестійких об'єктів, та різних просторових вимірів (регіон, мережа, та потік – які доповнюють один одного), вони не стільки здійснюють революцію, чи вступають у протистояння, скільки модернізують та доповнюють вже існуючу теоретичну рамку.

У третьому розділі дисертаційного дослідження **«Симетрія, простір та час в акторно-мережевій теорії: концептуалізації та суперечності»** розглядається концепція часу в роботах Б. Латура. Від початку самі по собі час та простір чітко не визначені Латуром ні як актанти, ні як особливості, властивості актантів. В подальшому, навіть полемізуючи з уявленнями про ці дві категорії, Латур завжди залишає їх у власному аналізі: вони виступають водночас об'єктом дій актантів та разом з тим, є складовими стану справ, в якому актанти діють. В подальших текстах, простір та час перетворюються у властивості актантів, які складаються з об'єктів з різних часів. Самий цей дуалізм в неявному вигляді присутній в багатьох текстах Латура, незважаючи на його критику інших новочасових дихотомій.

У підрозділі 3.1. *Короткий нарис соціології часу* розглядаються концепції соціального часу в попередніх соціологічних теоріях. Проаналізовано класичні версії соціально-конструктивістської (Дюркгейм) та феноменологічної (Шюц) традицій дослідження часу в соціології. Виявлено обмеження соціально-конструктивістського підходу які виникають через аналітичне відокремлення часу від простору, що не дає можливості побачити співвідношення різних часів, які виникають через існування множинних систем просторових та часових координат учасників взаємодій. Показано, що концепція часу в феноменологічній традиції частково долає ці обмеження через ідею взаємного конструювання часу взаємодії, що дозволяє інтегрувати чисельні індивідуальні часові перспективи в стандартному суспільному часі. На перетині конструктивістського і феноменологічного бачень виникають сучасні соціологічні концептуалізації часу (Хальбвакс, Зарубавель), в яких конструювання часу множинно і здійснюється соціальними групами, але сприйняття часу уніфіковано і стандартизовано для членів кожної конкретної групи. Проте в усіх класичних підходах час

розглядається як суто соціальний продукт. ANT розкриває тут нові перспективи аналізу завдяки «повороту» до матеріального.

У підрозділі 3.2. *Час та взаємодія акторів* розглядаються концептуальні засади концепції часу як результату взаємодій акторів. Діючи, актори постійно перетворюють реальність, і впливають один на одного, і на час, що є сформованим в їх діях. Діючи, актанти прагнуть забезпечити свої інтереси. Але взаємодія між актантами характеризується тим, що актанти мають враховувати дії інших актантів, внаслідок яких встановлюється новий час. Є дії кількох актантів, внаслідок чого (дії актантів на інших актантів) змінюються самі актанти та конфігурація відносин між ними – так, вірогідно, утворюється час.

У підрозділі 3.3. *Онтології та темпоральності Нового Часу* розглядається протиставлення лінійної концепції часу, яка, як вважає Латур, притаманна Новому Часу та його власної, політемпоральної, що передбачає існування різних часів та акторів. А зараз ця концепція у короткому співставленні передбачає не численні розриви та «чисті» нові явища, а декілька наслідків: по-перше, існують гібриди, що є поєднанням багатьох інших гібридів: наприклад, Ньютон, теорія якого спиралася на ті твердження, які зараз ми не назвемо науковими. І – по-друге, історія, а точніше, історії гібридів ніколи не є переривчастими, а є континуальними, триваючими: ми живемо в світі, створеному до нас іншими акторами, які збудували ці споруди, впорядкували ці закони, створили колесо, коробку передач. По-третє, час є багатолінійним, і кожен об'єкт є наслідком доробків багатьох часів.

Підрозділ 3.4. *Тропи та політемпоральність* присвячено спробам Латура концептуалізувати до-мережеве, намагаючись таким чином розв'язати проблеми ізоляціоністської концепції мережі. Це він робить за допомоги ідеї «троп», в яких актори ще не вступають у технонаукові мережі. Між «тропами» та мережею існує різниця: в першому випадку, час та простір не відділені один від іншого, а в другому, між ними існує різниця. Коли ми йдемо в поза-мережевій реальності, час та простір нероздільні, а от коли мережа вже утворилася, різниця починає проявлятися. В певному сенсі, така парадоксальна ситуація йде всупереч попереднім ідеям Латура, але про це згодом.

В підрозділі 3.5. *Ретроактивність та симетрія* розглядається принцип ретроактивності та розкриваються його суперечливі відносини з концептом узагальненої симетрії. Але час, як і місце, є не лише створеними в ході взаємодій актантів, що самі можуть зазнавати модифікацій. Ретроактивна концепція часу: Створюючи союз, сильний актор може впливати не лише на те, що відбуватиметься у майбутньому, але й також на те, що відбувалося в минулому, що є свого роду продовженням тези про час як результат дії актантів. Відкривши мікроби, французький біолог Луї Пастер за реляційною логікою Латура, їх створив за допомоги лабораторного обладнання, та інших акторів. Робиться висновок згідно з яким ця концепція ретроактивної темпоральної дії по-своєму розподіляє відносини симетрії: в ній один актор отримує велику владу, що спирається на мовчазних «інших» - агентів, від імені яких він говорить, та яких він перекладає, та тлумачить. Баланс між акторами, отже, порушується, і веде до

парадоксів принципу симетрії, адже як ми можемо казати про саму симетрію, якщо одні її агенти мають фундаментальну владу над іншими?

У підрозділі 3.6. *Концепція часу, як джерело непевності в акторно-мережевій теорії* йдеться про місце концепції часу в доробку ANT, і, зокрема, стверджується, що час є свого роду «сліпою плямою», адже він практично не є розробленим в роботах багатьох теоретиків напряму. Разом з тим, описуються деякі проблеми концепції часу. Зокрема, це непослідовність концепції та приховане протиріччя між конструктивізмом та реалізмом, проти якого виступає сам Латур, залишається: адже якщо Пастер переписує історію, то в такому випадку, він виступає конструктивістом, який має велику владу, і разом з тим, в такому розрізі криється імпліцитне припущення, що мікроби не існували до 19 століття. Чи є час конструктом?

У підрозділі 3.7. *Простір та час* розглянуті суперечливі відносини між простором та часом в роботах Латура, які у до-мережевому контексті співіснують, а в мережевому відділені один від одного. Просторовість є багатовекторною в акторно-мережевій теорії, на відміну від часу і темпоральності, які навпаки не отримують розвитку, і згадки про нього майже відсутні в роботах інших дослідників, окрім Латура. Навіть якщо розрізнення між простором та часом постають як ілюзорні, тоді як саме вибудовувати відносини між актантними, «спатіальними» та «темпоральними» перемиканнями (які відрізняються один від іншого)? Чи є різниця між ними ілюзорною? Тоді під загрозою опиняється концепт «тропи», адже тоді процесуальність завжди є недифренційованою. До-мережеве залишається, причому його відносини з мережею все ще неясні.

ВИСНОВКИ

Дане дослідження присвячено розкриттю наукової проблеми, яка полягає в слабкій проробленості в ANT проблеми просторово-темпоральної організації зв'язків між локальностями, що обмежує евристичні можливості теорії в дослідженні принципів сполучення різнорідних актантів, акторів, об'єктів. В нашому дослідженні ми прояснили суперечливий зв'язок між категоріями часу і простору в акторно-мережевій теорії, а також з'ясували характер відносин між концепцією часу та принципом симетрії акторів, прийнятим серед представників акторно-мережевої теорії. Разом з тим, ми проаналізували саму концепцію часу в роботах Б. Латура та виокремили суперечливості її побудови.

Ми з'ясували, що концепція часу залишається суперечливою та фрагментарною і непослідовною за своєю логікою. В перших текстах Бруно Латура та колег опис взаємодій акторів носив реляціоністський характер: локальність завжди формується акторами, які самі є акторами рівно настільки, наскільки вони діють в мережах. Відповідно, коли актор закінчує свою дію, він «випадає» з мережі, тобто перестає бути актором. Час являв собою ніщо інше, як результат діяльності актантів в мережі. В даному визначенні відсутнє чітке визначення того, що є час і темпоральність. Ця проблема пов'язана з іншою: куди

зникають актори після здійснення дії? Це питання веде до іншого: як складаються відносини між мережею та оточуючим середовищем? Ці питання залишаються відкритими в ранніх роботах Латура, і остаточної відповіді не отримали і в його подальших працях. Намагаючись принаймні частково відповісти на питання про характеристику часу, Латур в своїй праці «We have never been Modern» порівнює (спекулятивний) образ «лінійної» концепції часу, притаманній Модерну та своєї власної «багатолінійної» концепції часу. Згідно з першою, час того чи іншого явища минає, згідно з другою, дія акторів далеко поширюється в часі і в просторі, не обмежуючись обставинами конкретного топосу-кайросу. Але це не дає чіткого розуміння того, як саме відбувається взаємодія різних локальностей. Як мережі взаємодіють, комунікують (якщо вони комунікують), як утворюють нові сполучення. Відповідь на ці питання залишається частковою в працях авторів акторно-мережевої теорії.

Теза про похідність часу суперечить іншій тезі раннього Латура: будь-яка сутність не може бути зведеною до іншої сутності. Тому питання суперечності часу та простору залишається. В одних прикладах час є результатом, в інших робляться натяки, що він сам може бути актором. Певна проміжна відповідь може полягати в тому, що час (і простір) виступають водночас умовами та результатом діяльності акторів. Інша відповідь (накреслена в роботі пізнього періоду, «Trains of Thought: Fifth dimension of time and its fabrication») може полягати в тому, що розрізнення часу і простору є ілюзією, «ефектом мережі».

Власне, час та простір – суперечлива понятійна діада, присутня в акторно-мережевій теорії. Вона важлива, оскільки на ній зав'язане розуміння проблеми того, як відтворюється порядок взаємодій різнорідних гетерогенних акторів. Як ми казали, модель взаємодій в ANT в будь-якому разі включає в себе певні судження про реляціоністський характер цих взаємодій: локальність завжди формується акторами, які самі є акторами рівно настільки, наскільки вони діють в мережах. Але симетрія між простором і часом та взагалі відносини між ними дуже рідко ставали об'єктом концептуалізації. Проблеми їх співвідношення, а також, співвідношення між концептом часу та іншими концептуальними фігурами ANT (мережами, принципом симетрії, поняттям актора, до-мережевого) відбивають інші проблеми, дотичні до цієї діади в межах теоретичного напрямку: хиткий баланс симетрії між різними акторами; непроробленість та фрагментарність концепції часу; непроясненість розділення між мережевим та до-мережевим; ізоляціонізм концепції мереж в латурівській версії. Останнє твердження ще не розкривалося, і зараз ми спробуємо це зробити: справа в тому, що в мережі в акторно-мережевому аналізі створюється власний опис як неї самої так і навколишнього оточення, і разом з тим, тих асиметрій, що виникають в процесі взаємодій актантів. Але тут виникає проблема того, хто або що створює опис: актори мережі, чи дослідник, що їх вивчає? В акторно-мережевій теорії йдеться про стеження за словниками акторів, але в емпіричних розвідках авторів напряму ми часто бачимо певний вузький репертуар дій акторів, взаємодії яких часто зводяться до боротьби. Відповідно, виникають «сильні» та «слабкі» актори, причому останні практично виключаються з мережі.

На ізоляціонізм та асиметричність відносин між акторами «працює» інша концептуальна фігура в концепції часу: ретроактивність. Створюючи певний союз, сильний актор може впливати не лише на те, що відбуватиметься у майбутньому, але й також на те, що відбувалося в минулому, що є свого роду продовженням тези про час як результат дії актантів. Відкривши мікроби, французький біолог Луї Пастер за реляційною логікою Латура, їх створив за допомоги лабораторного обладнання, та інших акторів. Таким чином, віднайшовши їх, він пере-створює попередні роки, включаючи до них нову складову – мікроби. Тепер наше уявлення про ту чи іншу хворобу детерміноване відкриттям Пастера, і ми кажемо про агентність мікробів. Але тут виникає асиметрія між людиною та нелюдиною, яка опиняється підпорядкованою людині, і її агентність залежить від агентності людини, зокрема, Пастера з наведеного прикладу. Також знову підіймається проблема співвідношення мережі і оточення: не дуже зрозуміло, як саме відбувається процес залучення акторів-мікробів, і яку роль вони відігравали до цього.

В роботах Аннмарі Мол та Джона Ло 1990-х та 2000-х років робиться спроба віднайти інший спосіб опису взаємодій акторів. Тому їх роботи становлять для нас цікавість (навіть незважаючи на те, що вони не розробляють концепції часу), в якості альтернативних спроб ускладнення концептуального апарату ANT. В потоках, і регіонах помітні спроби доповнити концепцію мереж, схоплюючи феномени оточення, поза-мережевого, та специфічно-регіонального (регіональні особливості способи постановки медичного діагнозу в окремій країні, її інфраструктура тощо). В їх подальших роботах, зокрема, за допомоги концептів множинного тіла та методу-збірки робиться спроба в першому випадку показати інший спосіб взаємодій різних медичних діагнозів (які не обов'язково вступають в боротьбу, але й можуть навіть підсилювати одне одного), і в другому - розширити опис взаємодій мережевого та поза-мережевого.

Таким чином, реконструкція концепції часу в ANT показала, що розуміння темпоральності з часом змінювалось і наразі співіснують різні тлумачення часу-простору: як окремої сутності, як результату дій акторів, і як ілюзії. Водночас опис розвитку мереж у часовому вимірі, який можна зустріти в текстах ANT, ставить під сумнів ключові принципи акторно-мережевої теорії, зокрема твердження про ретроактивний характер відносин між акторами суперечить принципу симетрії, а теза про похідність часу в «багатолінійній» концепції суперечить тезі про те, що будь-яка сутність не може бути зведеною до іншої сутності. Невирішеною залишається і проблема зв'язку між локальностями та пов'язана з нею проблема поза-мережевого.

Слід зазначити, що проаналізовані в дослідженні альтернативні спроби розвитку концептуального апарату ANT в роботах Аннмарі Мол та Джона Ло підтвердили ефективність зусиль, спрямованих на розширення розуміння концепту мереж. В запропонованих концептах потоків і регіонів помітні спроби схопити феномени оточення, поза-мережевого, та специфічно-регіонального. Зокрема, за допомогою концептів множинного тіла та методу-збірки робляться спроби показати інші способи взаємодій актантів та розширити опис взаємодій

мережевого та поза-мережевого. Таким чином постійний розвиток концептуального апарату АНТ, спрямований на подолання виявлених обмеженостей, дає підстави стверджувати, що формування концепції темпоральності не завершено, а зафіксовані в процесі реконцептуалізації суперечності можуть бути подолані в процесі її вдосконалення.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковано основні результати дисертації:

1. Акулов М.І. Пізнавальні можливості моделі «плаского світу» в акторно-мережевій теорії. *Соціальні виміри суспільства*. Зб. наук. праць. Вип. 8 (19). Київ: ІС НАНУ, 2016. С. 101-111.
2. Акулов М.І. Як виникає час? Проблематика часу та простору в акторно-мережевій теорії Бруно Латура. *Актуальні проблеми соціології, психології та педагогіки*. №33-34. 2017. С. 11-21.
3. Акулов М.І. Процесуальність в акторно-мережевій теорії: концепція часу та її проблеми. *Актуальні проблеми соціології, психології та педагогіки*. 2018. №1. С. 127-134.
4. Акулов М.І. Від симетричної антропології до політичної екології: драматична історія принципу узагальненої симетрії в акторно-мережевій теорії. *Вісник Національного технічного університету України «Київський Політехнічний інститут»*. 2018. №1. С. 5-61.
5. Акулов М.І. Принцип симетрії та концепція часу в акторно-мережевій теорії. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2019. №1. С. 114-128.
6. Акулов М. Регіони, потоки і методи-збірки: розширення концепту мережі в акторно-мережевій теорії. *KELM (Knowledge, Education, Law, Management)*. – 2020. №6. С. (іноземне видання).

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

7. Акулов М. Вивчення стратегій впорядкування колективної пам'яті. *Соціологія і соціальні трансформації*: Матеріали ІХ Всеукраїнської конференції з міжнародною участю студентів та молодих науковців. Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка 24-25 листопада 2016 року. / Під ред. д.соц.н., проф. Судакова В.І., к.пед.н. доц. Жукова В.І., к.соц.н. голови РМВ факультету соціології Мороз Є. О. – К.: Київський університет, 2016. С. 17-20.
8. Акулов М. І. Проект політичної екології Бруно Латура: два контексти утопії. *Нові нерівності – нові конфлікти: шляхи подолання*. Тези доповідей та виступів учасників ІІІ Конгресу соціологічної асоціації України. Харків, 12-13 жовтня 2017 року. Харків, 2017. С. 474-476.

АНОТАЦІЯ

Акулов М.І. Концепція часу в акторно-мережевій теорії: особливості побудови та концептуальні суперечності. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата соціологічних наук за спеціальністю 22.00.01 – теорія та історія соціології. – Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Міністерство освіти і науки України, Київ, 2021.

У дисертаційному дослідженні реконструйовано концептуалізацію проблеми темпорального виміру взаємодії акторів в інтероб'єктивному аспекті. Показано, що принцип симетрії, який тлумачиться в АНТ як опис рівноправних гетерогенних акторів, не реалізується в аналізі мереж на практиці, оскільки завжди неявно припускається нерівність між актантами; розкрито суперечливий характер зв'язки «простір-час» в акторно-мережевій теорії в аспекті дії актантів: концепція часу і простору виявляється фрагментарною та непослідовною, і як наслідок, концептуалізація дій акторів та утворення локальних феноменів та порядків є неповною. Продемонстровано, що концепція часу залишається дуже суперечливою слабкою ланкою АНТ, та фрагментарною і непослідовною частиною її концептуального доробку.

Роботи Латура не дають чіткого визначення того, як саме можлива темпоральність та як саме утворюються локальні гетерогенні темпорально-актантно-просторові порядки, адже він сам пропонує розрізнення між актантними, просторовими та темпоральними переключеннями та трансформаціями. Сама концепція реляційних просторів- часів опиняється під загрозою як недостатньо пророблена. Можливий пошук відповідей полягає в локальних аналізах конкретних мереж. Результати дослідження формують тло для подальших теоретичних розвідок, спрямованих на вивчення проблеми концептуалізації дії акторів в акторно-мережевій теорії.

Ключові слова: акторно-мережева теорія, Бруно Латур, Джон Ло, Аннмарі Мол, актор, актант, мережа, час, простір, узагальнена симетрія.

АННОТАЦИЯ

Акулов М.И. Концепция времени в акторно-сетевой теории: особенности построения и концептуальные противоречия. – Рукопись.

Диссертация на соискание учёной степени кандидата социологических наук по специальности 22.00.01 – теория и история социологии. – Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Министерство образования и науки Украины, Киев, 2021.

В диссертационном исследовании реконструировано концептуализацию проблемы темпорального измерения взаимодействия акторов в интеробъективном аспекте. Показано, что принцип симметрии, который понимается в АНТ как описание равноправных гетерогенных акторов, не

реализуется в анализе сетей на практике, поскольку всегда неявно предполагается неравенство между актантами; раскрыт противоречивый характер связи «пространство-время» в акторно-сетевой теории в аспекте действия актантов: концепция времени и пространства оказывается фрагментарной и непоследовательной, и как следствие, концептуализация действий акторов и образования локальных феноменов и порядков является неполной. Продемонстрировано, что концепция времени остается очень противоречивым, слабым звеном АНТ и фрагментарной и непоследовательной частью ее концептуального наследия.

Работы Латура не дают четкого определения того, как возможна темпоральность и как образуются локальные гетерогенные темпорально-актантные-пространственные порядки, ведь он сам предлагает различия между актантными, пространственными и темпоральными переключениями и трансформациями. Сама концепция реляционных пространств – времен оказывается под угрозой как недостаточно проработанная. Возможенный поиск ответов заключается в локальных анализах конкретных сетей. Результаты исследования формируют фон для дальнейших теоретических исследований, направленных на изучение проблемы концептуализации действия акторов в акторно-сетевой теории.

Ключевые слова: акторно-сетевая теория, Бруно Латур, Джон Ло, Аннмари Мол, актер, актант, сеть, время, пространство, обобщённая симметрия.

ANNOTATION

Akulow M.I. The concept of time in actor-network theory: features of construction and conceptual contradictions. – Manuscript.

Dissertation for obtaining the scientific degree of the Candidate of Sociological Sciences on specialty 22.00.01 – Theory and History of Sociology. – Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ministry of Education and Science of Ukraine, Kyiv, 2021.

The dissertation research reconstructs the conceptualization of the problem of temporal measurement of the interaction of actors in the interobjective aspect. It is shown that the principle of symmetry, which is interpreted in ANT as a description of equal heterogeneous actors, is not implemented in the analysis of networks in practice, because inequality between actants is always implicitly assumed; revealed the contradictory nature of the relationship "space-time" in actor-network theory in terms of actants: the concept of time and space is fragmentary and inconsistent, and as a result, the conceptualization of actors and the formation of local phenomena and orders is incomplete. It is determined that alternative attempts to overcome the limitations in the application of the principle of symmetry through the introduction of the concepts of region (Law) and flow (Mol) open opportunities to overcome the asymmetry between actors in space, but not in time. Latour's double conceptualization of the dyad "time-space" is revealed: in the trope version time and space form unity, in the case of networks they are two different phenomena, which violates the concept of relativity, according to

which both time and space are derived from actant actions. The relation of the concept of time and the principle of symmetry is found out: interaction of actors in networks is often considered so that between these actors essential asymmetries where some actors start to play a secondary role are formed.

The contradiction of dyad between time and space within the actor-network theory is fixed. The problems of their relationship, as well as the relationship between time and other conceptual figures ANT – networks, the principle of symmetry, the concept of actor, pre-network – reflect other problems related to this dyad: the shaky balance of symmetry between different actors; unfinished and fragmentary concept of time; unclear division between network and pre-network; isolationism concept of networks in the Latourian version.

In ANT, the dichotomy of the local-global is solved rather in favor of the local, because now global phenomena are represented as a set of local and are being formed and reproduced in local interactions. Accordingly, different agents form their own discourses (which, however – at least in words and in manifestos – are not reduced to actors entirely) and the logic of explaining different phenomena. Accordingly, the researcher must be able to represent these logics and the interactions that govern them in his locality, and create his own description of what is happening. We can assume that the very time in which they operate now – is achieved then, in the interactions of actors in the past. But this is too incomplete and fragmentary an explanation.

Later conceptualizations propose a nonlinear model of time, where the actor's action can be transmitted not only in space. Accordingly, the temporal framework of networks expands, including not only the time "now", but also the time "then", when the action was performed, which was included in the network. The question arises: how and who / what can form a network, include in it certain actions, actors, etc. It would seem that the principle of symmetry becomes in a sense a justification for the ontological diversity of actors involved in the network, but in the model proposed by Latour, some actors gain a great advantage over others, non-humans become hostage in a sense to human politics. But at the same time, there is another disproportion: asymmetrical connections are formed between different actors. Therefore, the principle of symmetry begins to fail. On the side of these actors is the ability to transform the past, as evidenced by the idea of retroactivity. At the same time, the network, as a separate and isolated phenomenon, in which there are no previous and offline qualities, alliances, formations, undergoes transformations as if from within: the ratio and testing of forces and alliances take place in it, and inherent in it. The network forms its internal and external but the very process is quite cryptic.

In the works of other researchers there are attempts to "re-assemble" key intuitions of ANT: fluids, regions, method-assemblies become a means of complicating and updating the original concept, offering more flexible and relatively less "isolated" ways to describe the interactions of actors, but only improving the concept of space, the connection with time remains not conceptualized.

Thus, the problem of time and space is combined in the works of theorists of actor-network theory with problems of power and spontaneous asymmetries, in which, however, there is a significant imbalance: time is at the forefront and within the struggle

of actors. Thus, questions remain that the ANT does not provide answers to: is it possible to have a retrospective and prospective temporality that does not presuppose asymmetric power relations and corresponding distortions in the description of interactions? What is the role of a researcher describing networks? Can there be an actor who is not reduced to action and struggle in networks? Latour's work does not give a clear definition of how temporality is possible and how local heterogeneous temporal-actant-spatial orders are formed, because he himself offers a distinction between actant, spatial and temporal switches and transformations. The very concept of relational spaces, times is threatened as insufficiently developed. A possible search for answers is local analysis of specific networks.

Thus, the concept of time remains a very controversial weak link of ANT, and a fragmentary and inconsistent part of its conceptual development.

The practical significance of the obtained results lies in the conceptualization of the problem of temporal measurement of the interaction of actors in the interobjective aspect. The results of the study formed the background for further theoretical research aimed at studying the problem of conceptualization of the action of actors in actor-network theory. The results of the study are also useful in teaching educational sociological disciplines: "General sociological theory", "Actual problems of sociological science", "Sociology of everyday life".

Keywords: actor-network theory, Bruno Latour, John Law, Annemarie Mol, actor, actant, network, time, space, generalized symmetry.

АКУЛОВ Михайло Іванович

**КОНЦЕПЦІЯ ЧАСУ В АКТОРНО-МЕРЕЖЕВІЙ ТЕОРІЇ:
ОСОБЛИВОСТІ ПОБУДОВИ ТА КОНЦЕПТУАЛЬНІ
СУПЕРЕЧНОСТІ**

22.00.01 – теорія та історія соціології

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата соціологічних наук

Відповідальна за випуск

доктор соціологічних наук, професор Злобіна О.Г.